

OSMANLI DEVLETİ'NDE İTHAL İKAMECİ SANAYİLEŞME: FESHANE-İ AMİRE ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Import Substitution Industrialization in the Ottoman Empire: A Study on the Imperial Fez Factory

Bekir Emre AŞKIN**

Öz

Gerileme paradigması çerçevesinde Osmanlı sanayileşmesi, özellikle 19. yüzyıl söz konusu ise, en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Avrupalı devletlerin iktisadî ve ardından askerî alanda Avrupa-dışı milletler üzerinde tahakküm kurabilmiş olmaları temelde sanayileşmedeki ilerlemelerine dayandırılırken, Osmanlı'nın mezkûr iki alanda da başarısız olduğu ve bu nedenle gerilediği öne sürülmüştür. Hâlbuki Osmanlıların çoğu durumda ve dönemde içinde buldukları siyasî ve iktisadî koşullara göre kendilerini konumlandırabilen esnek bir yapıda oldukları görülmektedir. Gerek 18. gerekse 19. yüzyılda gerçekleştirilen sanayileşme girişimleri bu esnekliğin en önemli tezahürlerinden bazılarını ihtiva etmektedir.

Osmanlı sanayileşme sürecinde en önemli ve uzun soluklu girişimlerden biri olan Feshane-i Amire'nin kuruluşu, Osmanlıların içinde buldukları koşullara uyum sağlama becerilerini göstermesi bakımından benzersiz bir örnektir. Özellikle Fransız ve Tunuslu tüccarların 18. yüzyılda Akdeniz'de başlattığı fes ticaretinde üstünlük sağlama rekabeti, II. Mahmud'un fes reformu sonrasında Osmanlıların da katılacağı kapsamlı bir uluslararası rekabetin kapılarını açmıştır. Bu çalışmada, askerî sınıfın yanı sıra halkın da kullandığı ve iktisadî, askerî hatta siyasî bir mesele haline gelen fesleri uluslararası rekabet temelinde ithal ikameci bir anlayışla üretme girişimleri, Feshane-i Amire'nin kuruluş süreci ve fabrikayı geliştirmek için uygulanan ithal ikameci-rekabetçi politikalar ele alınacaktır.

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı'nda Prof. Dr. Ahmet Kala danışmanlığında yürütülen, Bekir Emre Aşkın'ın "Sanayileşme Sürecinde Feshane-i Amire" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

**Ary. Gör., *Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, bekiremre.askin@atauni.edu.tr*, ORCID: 0000-0002-3273-0214

Makale Geliş Tarihi: 04.02.2022, Makale Kabul Tarihi: 16.02.2022

Daha kaliteli fesler üretebilmek için hammadde iyileştirmesi, askeriyeğe ithal fes kullanma yasağı, tüketicileri cezbetmek için reklamlar, taksitli satış uygulamaları, dükkânların yaygınlaştırılması, üretimi mükemmelleştirmek için ise makineleşme ve buhar makinelerinin kullanımı gibi pek çok politika başarı ile uygulanmış, bu sayede Feshane-i Amire ithal feslere karşı ticari rekabet üstünlüğü elde edebilmiştir.

Anahtar Kelimeler: sanayileşme, ithal ikamesi, rekabet, makineleşme, Osmanlı Devleti, Feshane-i Amire

Abstract

Ottoman industrialization within the framework of the decline paradigm, especially in the 19th century, has been one of the most debated issues. While the fact that European states were able to dominate non-European nations in the economic and then military fields is mainly based on their progress in industrialization, it has been argued that the Ottoman Empire failed in both fields and therefore declined. However, it is seen that the Ottomans were in a flexible structure that could position themselves according to political and economic conditions in most situations and periods. The industrialization initiatives carried out in both the 18th and 19th centuries contain some of the most important manifestations of this flexibility.

The establishment of the Imperial Fez Factory, one of the most important and long-term initiatives in the Ottoman industrialization process, is a unique example in terms of demonstrating the ability of the Ottomans to adapt to the conditions they were in. The competition to gain dominance in the fez trade, which especially the French and Tunisian merchants started in the Mediterranean in the 18th century, opened the doors of a comprehensive international competition in which the Ottomans would also participate after the fez reform of Mahmud II. In this study, the attempts to produce fezzes, which are used by the public as well as the *askeri* (ruling) class and which has become an economic, military and even political issue, on the basis of international competition with an import substitution approach, the establishment process of the Fez Factory and the import substitution-competitive policies applied to development of the factory will be examined. Many policies such as raw material improvement in order to produce higher quality fezzes, prohibition of using imported fezzes for the military, advertisements to attract consumers, sales in installments, expansion of shops, and the use of mechanization and steam machines to perfect production have been successfully implemented. In this way, Feshane was able to gain a commercial competitive advantage over imported fezzes.

Keywords: industrialization, import substitution, competition, mechanization, Ottoman Empire, The Imperial Fez Factory

Giriş

Osmanlı Devleti'nin *inbitat* paradigması dahilinde sanayisizleşme-sanayileşme meselesi ve Avrupalı güçlerin iktisadî istilasına karşı yeterince mücadele edemeyip sonunda da yıkıldığı argümanı sıklıkla tekrar edilmektedir. Daha çok Avrupalılar gibi sanayileşmemiş olmak sonucuna odaklanarak ele alınan Osmanlı sanayisinin özellikle 19. yüzyıldaki durumuna dair pek çok çalışma yapılsa da bir fabrika özelinde rekabetçiliğinin ve ithal ikamesine dayalı koruyucu politika-yapıcılığının yeterince incelenmediği görülmektedir. Osmanlı sanayisinde kendine has yapısı ve Cumhuriyet Türkiye'sine miras kalan sürekliliğiyle bilinen Feshane-i Amire'nin¹ kuruluş sürecinin incelenmesi, Osmanlıların imalat sanayiinde nasıl rekabetçi girişimlerde bulunabilecekleri konusunda önemli bilgiler sunarak yaygın *inbitat* paradigmasında revizyon ihtiyacını tartışmaya açacaktır.

Feshane'nin kuruluş sürecini farklı yönleriyle inceleyen sınırlı sayıdaki çalışmanın daha çok birbirini tekrar eden nitelikte olduğu görülmektedir. Osmanlı arşiv belgelerini kullanan Kütükoğlu ve Güran'ın, ikincil kaynaklarda ise Müller-Wiener'in öncü çalışmalarına² dayanan sonraki Feshane araştırmaları daha çok ya sadece arşiv evrakının 'işlenmeden' sunulması ya da ikincil kaynaklara dayanarak metnin küçük bir kısmında fabrikadan bahsedilmesi şeklinde olmuştur. Kütükoğlu'nun makalesi, Feshane'nin kuruluş süreci sadece bir bölümünü oluşturmaya rağmen en ayrıntılı inceleme olma özelliğini göstermektedir. Güran'ın çalışmasında ise kuruluşun ziyade daha uzun dönemde fabrikanın üretim, satış ve gelir-gider dengesi incelenmiştir. Mimarlık tarihçisi ve arkeolog Müller-Wiener'in kaleme aldığı makalede yüzyıllar boyunca Osmanlı imalathanelerinin hangi aşamalardan geçtiği ve kuruluş süreçleri takip edilmiş, bu haliyle Osmanlı sanayisinin geniş bir panoraması ortaya çıkmıştır.

Fes üretimi ve ticaretinde rekabetin temellerine dair ana kaynakları Ferchiou, Valensi, Ben Miled, Faroqhi, Güler ve Maitte'in çalışmaları oluşturmaktadır.³

¹ Bundan sonra metin içinde sadece Feshane olarak kullanılacaktır.

² Mübahat S. Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *Doğumunun Yüzüncü Yılında Mustafa Kemal'e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981; Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992; Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992.

³ Sophie Ferchiou, *Techniques et sociétés: exemple de la fabrication des chéchias en tunisie*, Institut d'Ethnologie, Paris 1971; Lucette Valensi, "Islam et capitalisme: production et commerce des chéchias en Tunisie et en France aux XVIIIe et XIXe siècles", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XVI/3 (1969); Mika Ben Miled, *Chéchia: le bonnet de feutre méditerranéen*, Editions Carthagoiseries, Kartaca 2010; Suraiya Faroqhi, *Travel and Artisans in the*

Ferchiou'nun sosyal antropoloji alanında yaptığı doktora tezine dayanan kitabında Tunus'taki fes üretimi ayrıntılarıyla incelenmiştir. Bahsedilen çalışmalara dayanarak belge ve defterlerdeki fes üretimiyle ilgili teknik bilgi daha anlaşılır ve açıklanabilir hale gelmiştir. Feshane için teknik bilgi sağlayan Tunuslu fes ustalarının kendileriyle birlikte üretimde kullandıkları teknik adlandırmaları da İstanbul'a taşımış oldukları gerçeği, bu literatür sayesinde ortaya konmuştur. Örneğin Tunus'ta fesin örülmüş ham haline *kabus*, ipekli püskül kısmına ise *kubbita* denilmekteydi. Feshane'nin arşiv kayıtlarında mezkûr iki tanım ziyadesiyle bulunmasına rağmen tam olarak ne ifade ettikleri anlaşılammıştı. Ferchiou, üretim safhalarını detaylıca anlattığı için bu tanımların ne ifade ettikleri açığa çıkabilmiştir. Benzer şekilde Valensi'nin 18. ve 19. yüzyıllarda Tunus ve Fransa'daki fes üretimi ve ticaretini incelediği çalışması, Osmanlı Feshane'sinin temellerini anlamak açısından önem arz etmektedir. Valensi'ye dayanarak, Feshane'nin kurulduğu andan itibaren mücadele etmek zorunda kaldığı Tunus ve Fransız fes rekabetinin köklerinin bir yüzyıl öncesine uzandığı ve ticarî anlamda derin etkileri olduğu ortaya çıkmıştır. Ben Miled, görsel materyal bakımından oldukça zengin çalışmasında seyahatnamelerden de faydalanarak önemli açılımlarda bulunmuştur. Fesin tarihiyle ilgili resimler, zanaatkarlar, üretim süreci, hammaddeler ve ticaret kısımlarından oluşan eserde geçmiş kadar günümüzdeki durum da değerlendirilmiştir. Faroqhi, 18. yüzyılda İstanbul'daki Tunuslu fesçi esnafını incelediği çalışmasında Feshane öncesi Osmanlı fesi ve fesçi esnafına dair önemli bir çerçeve sunmuştur. Güler ise Anadolu'daki Tunus-Fransız fes rekabetinin 18. yüzyıldaki izlerini sürerek sağlam bir temel inşa etmiştir. Maitte, fes ticaretinde Fransız, İtalyan ve Tunusluların rekabetini ele aldığı çalışmayı 19. yüzyılın sonlarına kadar genişleterek Akdeniz'deki ticari dinamikleri incelemiştir.

Ele alınan bilgiler ışığında bu çalışmanın amacı, Osmanlı Arşivi ve ilgili literatür temel alınarak, Feshane'nin kuruluş sürecinin rekabetçilik ve ithal ikamesine dayalı korumacı-geliştirici politikalar açısından incelenmesidir. Fabrikanın hangi temeller üzerine kurulduğunu anlamak için öncelikle Osmanlı Devleti'nde fes tüketimi ve ticaretinin durumu ele alındıktan sonra, fesin resmi başlığa dönüşüm süreci incelenecektir. Feshane öncesi fes üretimi girişimlerine ve bunların başarısızlıklarına değinildikten sonra fabrikanın tam olarak kuruluş aşaması değerlendirilecektir. Son bölümde ise Feshane'nin kuruluşunda rekabet gücünü arttırma çabası çerçevesinde nasıl koruyucu-geliştirici politikalar uygulandığı açıklanacaktır.

Ottoman Empire: Employment and Mobility in the Early Modern Era, I.B. Tauris, London 2014, s. 143-155; İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Tunus ve Fransız Tüccarlarının Fes Ticaretindeki Rekabet ve Pazar Sorunu", *Tarih Boyunca Türkiye-Tunus ilişkileri*, eds. Levent Kuşoğlu, F. Rezzan Ünalp ve Ahmet Çalışkan, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013; Corine Maitte, "Adapter les produits, jouer sur les marchés. La fabrication des chéchias, XVIIIe-XIXe siècles", *La laine: produits et marchés (XIIIe-XXe siècle)*, ed. Giovanni Luigi Fontana ve Gérard Gayot, Cleup, Padua 2004.

1. Osmanlı Devleti'nde Fes Tüketimi ve Ticareti

Osmanlı Devleti'nde fes kullanımının 1828 yılında, yani II. Mahmud saltanatında resmî başlık olarak kabulüyle başladığına dair yaygın kanaatin aksine, kırmızı fesler 17.⁴ ve 18.⁵ yüzyılda da yaygın olarak kullanılmaktaydı. 18. yüzyıl hatta 17. yüzyıldaki çeşitli kadı sicilleri ve Osmanlı Arşivi evrakı incelendiğinde, fesin resmî başlık olarak kabulünden ve Feshane kurulmadan çok önce İstanbul, Bursa, Edirne ve İzmir gibi büyük şehirlerde halk arasında fes kullanıldığı ve alışverişinin yapıldığı görülmektedir. Bu kaynaklar ışığında Feshane'nin nasıl bir temel üzerine inşa edildiğinin ortaya çıkarılması, daha sonra incelenecek konuların anlaşılması için önem arz etmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, mevcut kayıtlardan görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerinde fes üretiminden ziyade fes satışına odaklanmış fesçi esnafı ve Tunuslu-Fransız tüccarlar yoğun faaliyet göstermekteydi. Bu nedenle Feshane'nin kuruluşuna geçmeden önce yalnızca fes tüketimi ve ticareti üzerinde durulması uygun bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nde -bildiğimiz kadarıyla- geniş çaplı bir fes üretimi olmadığı için fes tedariki Tunuslu (*Mağribî*) ve Fransız (*Frenk*) tüccarlar tarafından sağlanmaktaydı.⁶ Tunuslular fes üretimi ve ticaretinde uzmanlaşmış ve Osmanlı toplumunun fes talebini kaliteli ürünleriyle karşılayan bir konumdadı. Akdeniz fes ticaretindeki imkanları iyi şekilde değerlendiren Fransızlar ise 18. yüzyılda güney Fransa'da, özellikle Marsilya'da pek çok imalathane kurmuşlardı. Buralarda üretilen fesler de Tunusluların pazar payını baltalayarak Akdeniz limanlarına (*ebhélles du Levant*) bir süre sonra akmaya başlamıştı.⁷ Tunuslular, Fransızlarla karşılaştırıldığında daha kaliteli ve yüksek maliyetler nedeniyle daha pahalı fesler üretiyordu. Her iki millet de İstanbul ve özellikle İzmir limanı üzerinden ticaret

---

⁴ Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1063-1064 / M. 1652-1653), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019, s. 315-316. 17. yüzyılın ortasında, mahkemede *el-Mağribî* olarak tanıtılan tüccar es-Seyyid Mehmed Çelebi ile el-Hâc Mehmed arasında 477 riyalı kuruşluk bir fes ticareti yapılmıştı. Dönemi özelinde değerlendirildiğinde yüksek bir meblağa tekabül etmesi, Osmanlı'daki fes talebi bağlamında önemlidir. Buna benzer pek çok örnek mahkeme kayıtlarından takip edilebilmektedir.

⁵ Yakın tarihli bir çalışmada, İstanbul'daki tereke defterleri kullanılarak 18. yüzyılda İstanbul halkının fes kullanımına dair önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri Işığında 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Başkentinde Fes Kullanımı ve Tunuslu Fesçiler", *Osmanlı'da İktisadî Hayat ve Vakıflar*, ed. Kerim İlker Bulunur ve Ömer Faruk Can, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.

⁶ Osmanlı zanaatkarları üzerine yapılan çalışmalar da İstanbul'daki fesçilerin üretici zanaatkarlardan ziyade toptancı ve perakendeci olduklarını göstermektedir. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 147.

⁷ Fransızların İstanbul'a gerçekleştirdikleri fes ihracatı hakkında bkz. Edhem Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, Brill, Leiden 1999, s. 63-65.

yapıyor ve iç bölgelere karayolu ile mallarını ulaştırıyordu.⁸ Valensi'nin ufuk açıcı çalışmasında detaylıca analiz ettiği üzere, bu dönemde, Akdeniz'de Tunusluların fes üzerindeki sınaî ve ticarî hegemonyalarını zayıflatmak için Fransızların yanı sıra Cenova, Livorno, İspanya, Avusturya ve İngiltere tüccarlarının da dahil olduğu geniş çaplı bir rekabet ortamı doğmuştu.⁹

18. yüzyıl Akdeniz'indeki bu son derece rekabetçi ortamın Osmanlı'daki yansımaları nasıl olmuştur? Kurumsal yapı olarak en erken örneklerden biri, 1709 yılında İstanbul'daki fesçi esnafı kethüdalığına dair kayıtlardır.¹⁰ Çoğunluğunu Tunus, Trablus ve Cezayirli ustaların oluşturduğu ve sadece Mağribilerin kethüda olabildiği bu esnaf, İstanbul ve Galata loncaları şeklinde ikiye ayrılacak kadar büyük bir hacme ve kurumsal yapıya sahipti.¹¹ İstanbul haricinde İzmir, Edirne ve Bursa'da da fesçi esnafı bulunmaktaydı. 18. yüzyılın ortalarında İzmir'de Fransız tüccarlara bağlı üç Yahudi'ye ait dükkanlar vardı.¹² Tunusluların bu dükkanlarda kalitesiz feslerin Tunus fesi olarak satıldığına dair şikayetleri sonucu kapatılan dükkanlar, ancak İstanbul'daki Fransa elçisinin araya girmesiyle tekrardan açılabilmişti.¹³ 1765 yılında Fransız tüccarına serbest ticaret hakkı veren ahitname nedeniyle fes satılan dükkanlara müdahale edilmemesi yönünde kararlar alınmıştı. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise, İzmir'deki fesçi dükkânları sayısının 12'den 20'ye yükselmesi Tunuslu tüccar-esnafın şikâyeti ve bu artışın sınırlandırılması talebiyle sonuçlanmıştı.¹⁴ Edirne'de Ali Paşa Çarşısı'ndaki 18 fesçi esnafı da çukacı Yahudilerin usule aykırı şekilde fes sattıkları gerekçesiyle devlete başvurmuşlardı.¹⁵ Her grubun kendi payını korumak ve/veya büyütme için rekabet halinde olduğu aşıkardı.

Fesin resmi başlığa dönüştüğü yıllarda, örneğin 1827 yılında, İstanbul loncasında 51 dükkân ve bu dükkanlara bağlı muhtemelen gezgin satıcılar olarak 23 torbacı, Galata loncasında ise 34 dükkân ve 21 torbacı bulunuyordu. Bunlar haricinde, Yeni Camii avlusunda 30, Beyazıt'ta ise 29 sergici satış yapmaktaydı.¹⁶ Aynı yıl alınan yeni kararlar ile Mağrip'ten ve Fransa'dan gelen feslerin tasnifi ve

⁸ Güler, a.g.m., s. 50.

⁹ Valensi, a.g.m., s. 394.

¹⁰ Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120-1121 / M. 1709), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019, s. 287-288.

¹¹ İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019, s. 231. Oldukça geniş olan bu fesçi loncasına dair bkz. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 149-153.

¹² BOA, C.İKTS. 32/1571. (H. 10 Recep 1178 – M. 3 Ocak 1765).

¹³ BOA, AE.SMST.III. 349/28046. (H. 23 Ramazan 1177 – M. 26 Mart 1764).

¹⁴ BOA, C.İKTS. 7/302. (H. 23 Recep 1214 – M. 21 Aralık 1799).

¹⁵ "...çukacıyandan Yahudi taifesi kadime mugayir fesciyana mahsus olan fesi alub satub..." BOA, C. İKTS. 33/1650. (H. 29 Şaban 1180 – M. 30 Ocak 1767).

¹⁶ İstanbul Mahkemesi 154 Numaralı Sicil (h. 1237-1246 / m. 1822- 1831), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019, s. 315.

fiyatlandırılması yapılmıştı. Mağrip fesleri en kalitelisinden daha düşük kalitesine doğru *âlâ*, *evsat* ve *edna mağrip* olarak; Fransız fesleri ise *âlâ*, *evsat* ve *edna taklit* olarak tasnif edilmişti. Böylece her fes kontrolden geçirildikten sonra, belirlenen kalitesi ve fiyatına göre farklı mühürlerle mühürlenerek satışa hazır hale getirilecekti. Lonca kethüdarları, yiğitbaşları ve seçkinlerine alınan kararlar bildirilmiş ve bunlara aykırı davranışlardan kaçınmaları istenmişti. Tüm bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerinin önemli bir kısmında fesçi esnafı örgütlü bir şekilde Mağrip ve Avrupa'da üretilip Osmanlı'ya ithal edilmiş feslerin satışını yapmaktaydı. Selanikli Ahmet Ağa'nın Fransız tüccar Onore'den 16 bin kuruş değerinde Tunus fesi satın alabilmesini de hesaba katarsak¹⁷ 18. yüzyılda pek çok şehirde fes talebi gayet yüksekti ve çeşitli gruplarca satılıyordu.

2. Fesin Resmî Başlığa Dönüşümü

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri askerî sınıf muhtelif başlıklar kullanarak kıyafette olduğu gibi çeşitlilik arz etmişti. 19. yüzyılda ise, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı ilga eden II. Mahmud döneminde alınan bazı kararları takiben giyim-kuşam alanına önemli değişiklikler meydana geldi. Yeni kurulan Âsâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun kullanacağı başlık, III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid askerinin giydiği -hatta sonrasında Sekban-ı Cedid askerine yeniden giydirilen- şubara¹⁸ oldu. Şubara muhtemelen Yeniçerilik imgesiyle pek uyuşmayan ve önceki reformlarla ilişkilendirilebilecek bir başlık olması sebebiyle tercih edilmesine rağmen kısa süre sonra kullanışsız olduğu görülmüştü.¹⁹ Kullanışsızlığının yanı sıra, muhtemelen III. Selim ve Alemdar Mustafa Paşa dönemlerine ait simgelerden uzaklaşmak arzusunda olan II. Mahmud'un daha özgün bir başlık arayışına girmesiyle de rafa kaldırılmıştı.

1826'da Yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasından sonra, komutasında bulunan askerlere Tunus fesi giydiren Kaptan-ı Derya Koca Hüsrev Paşa'nın 1827'de Seraskerliğe tayin edilmesini takiben fesin resmî başlığa dönüşüm süreci başlamıştı. Hüsrev Paşa'nın maiyetinde aynı zamanda bir Fransız askerî muallim

¹⁷ “Selanik'te li-ecli'l-ticare ikamet ve meks üzere olan Françe tüccarından Onore Rino nam bir nefer müste'min tacir yine medine-i mezburе sükkandan Ahmed Ağa nam tacire on altı bin gurus kıymetli malumu'l-aded Tunus fesi bundan akdem bey'i sahib ile fûrubt ve teslim ettikten sonra...” BOA, C. HR. 94/4654 (H. 21 Cemaziyülahır 1210 – M. 2 Ocak 1796).

¹⁸ Çukadan mamul, yuvarlak tepeli ve dilimli bir çeşit baş kisvesi. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015, s. 221.

¹⁹ “Asakir-i mansurenin giydikleri şobaralar güneş ve yağmur ve yaşa dayanmayıp az vakitte fersude olduğundan...” İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Asakir-i Mansureye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, XVIII/70 (1954), s. 227.

de yerini almıştı. Donanmadaki askerler, Napolyon'un ordusunda elde ettiği deneyimlerle bilinen piyade talimcisi Galliard'ın (Muallim Hurşid) desteğiyle Fransız usulünde talim ettirilmişti. Asakir-i Mansure seraskeri olan paşanın komutasındaki askerler de Seraskerliğe nakledilmişti. Yeni usul talimden geçtiklerinden Sultan II. Mahmud'un huzurunda "*ta'lim-i Hüsvrevî*" icra edilmişti. İcra edilen talimin yanı sıra, askerlerin giydikleri kırmızı fesler de padişahın ilgisini çekmişti.²⁰ Burada her ne kadar Asakir-i Mansure'nin yeni başlığının fes olmasına dair II. Mahmud'un şifahi talimatı bulunsa da devlet ricalinden oluşan bir meclis vasıtasıyla bu kararın ittifaken verilmesi daha uygun görülmüştü. Her yıl mayıs ayında askere tevzi edilen başlıkların yeni süreçte ne olacağını müzakere etmek için Sadrazam riyasetinde Bab-ı Meşihat'ta bir meclis toplanmıştı. Bu mecliste Şeyhülislâm Kadızâde Tâhir Efendi, önceki şeyhülislâmlar, Serasker Hüsvrev Paşa, eski Serasker Ağa Hüseyin Paşa, Kaptan-ı Derya Darendeli İzzet Mehmed Paşa ve bazı başka önemli isimler bulunuyordu.²¹ Şubaraya benzemekle birlikte daha dayanıklı, renk ve şekil bakımından ise güzel görünen numuneler meclise getirilmişti. Padişah'ın beğendiği fes numunesi de meclisin önündeki seçenekler arasındaydı. Müzakere sonucunda meclis ittifak halinde fes numunesinde karar kılmış ve bunların halihazırda Mısır ve Hicaz bölgelerinin yanı sıra Mekke şerifinin askerleri tarafından dahi giyildiği belirtilerek özellikle toplumun muhtemel olumsuz tepkileri önceden yatıştırılmak istenmişti.²² Tunus fesinin püskülleri gereğinden uzun olduğunu düşünen Şeyhülislâm'ın bizzat yarım parmak kadarlık kısmını kırpmasıyla resmî başlığın fes olması karara bağlanmıştı. II. Mahmud'un hatt-ı hümayununa bakıldığında meclis kararının padişah nazarında nasıl karşılandığını en açık şekilde göstermektedir.

*"Benim vezirim, işbu umum meclisinde bi'l-müzakere arz eylediğin takririn manzur ve meali-mâlum-ı hümayunum olmuştur. Başa fes giymekte şer'an bir şey lazım gelmiyeceği mâlum ise de gerek asâkirin tanzîmi ve gerek elbise ve hususat-ı saire bi'l-ittifak ve bi'l-umum müzakere olunarak karar verilmiş olduğundan bu fes maddesinin dahi cümle ittifakıyla karar verilmesi pek isabet oldu. Takririnde beyan olunduğu üzere gelecek ruç-ı hıızırda ita olunmak üzere tanzimine mübaderet olunsun."*²³

1828 Mayıs'ı itibariyle, Mansure askerine fes giydirme kararı sonucunda ordu içindeki muğlaklık son bulmuştu. Yeniçeriliğin ilgasını takiben kavuk giyme

²⁰ Yüksel Çelik, *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüsvrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 307.

²¹ Kütükoğlu, a.g.m., s. 536.

²² Aslında Osmanlı toplumunda ve diğer bölgelerdeki Müslümanlar tarafından yaygın olarak kullanıldığını gördüğümüz kırmızı feslerin resmî başlık olarak onaylanmasında dinî-siyasî meşruiyet için Mekke şerifinin askerine atf yapılması ilginç görünmektedir. İstanbul'da iki büyük feşçi loncası, İzmir ve Edirne'de ise fes esnaf-tüccarları yoğun bir varlık sergilerken askerinin feş takmasına halkın tepki vereceğinin düşünülmesi, III. Selim'in başarısızlıkla sonuçlanan Nizam-ı Cedid deneyimi ve Asakir-i Mansure'nin meşruluğunu arttırarak karşı tepkileri azaltma nedeniyle olsa gerektir.

²³ BOA, HAT. 1303/50810. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, a.g.m., s. 229-230.

zorunluluğu ortadan kalkan memurlar arasında ise “başibozukluk” devam etmekteydi. Kavuğun yerine giymek için başka bir başlığın henüz belirlenmemesi nedeniyle memurlar tercihlerine göre intizamsız başlıklar giymeye başlamıştı. Bu düzensizliği nihayete erdirmek ve memurlara “*alamet-i farika olmak için*” 1829 Nisan’ında bir Elbise Nizamnamesi yayımlandı.²⁴ Askeriyeyi takiben memurların da fes giymeleri böylece kararlaştırıldı. Bununla birlikte, daha önce kısıtlı kullanım alanına sahip olan fes, 1828’den itibaren ciddi anlamda bir pazar genişlemesi yaşadı. Talebi karşılayabilmek için evvela Tunus’tan 50 bin fes sipariş edildi. Askeriyeye tedariki düzenlemek için Fes Nezareti de aynı zamanda kuruldu ve fese dair ilk kurumsal girişim ortaya çıkmış oldu.

3. Feshane-i Amire Öncesi Fes Üretim Denemeleri

Osmanlı Devleti’nin merkez şehirlerinde fes üretiminden ziyade Tunus ya da Avrupa’dan ithal edilen feslerin satışı yapılmaktaydı. Askeriyeye ve sonrasında memurlara getirilen fes giyme zorunluluğu ile talebi karşılamada mevcut esnaf-tüccar yetersiz hale geldi. Aslında, yerli üretimin eksikliği ve ithal bağımlılığı daha en başından farkında olunan durumlardı. Bağımlılığa son verme amacıyla, fesin resmi başlık olarak kabul edildiği hatt-ı hümayunda geçtiği şekliyle “*Dersaadet’e Tunus’dan beş-on fesçi ustası celb olunarak burada yaptırıldığı halde babasında ehveniyet dahi melbuze ise de...*” denilerek yerli fes üretiminin fikri olarak ilk çekirdeği ortaya çıkmıştı.²⁵

Gerek ithalatı gerekse üretimi babında fes tedarikiyle ilgilenmesi için 1827’de fes nâzırı olarak İzmirli Katıpzade Mustafa Efendi tayin edildi²⁶ ve İstanbul’daki imalathanenin sorumluluğu da kendisine verildi. Sadece İstanbul’daki imalathane kullanılarak ihtiyaç duyulan on binlerce fesin üretilemeyeceği aşikâr olduğundan, Osmanlı’nın iki eski başkentinde, Edirne ve Bursa’da da denemelere başlandı.²⁷ Edirne’deki üretim sürecinde Çirmen mutasarrıfı Nuri Paşa, Bursa’daki üretimde ise Hüdavendigâr mütesellimi el-Hac Ahmed Ağa görevlendirildi.²⁸

²⁴ Ahmed Lûtfi Efendi, *Tarih-i Lûtfi*, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1292 (1875), s. 148.

²⁵ BOA, HAT. 1303/50810.

²⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. IV, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1171.

²⁷ Kütükoğlu, a.g.m., s. 572. Hem Edirne’de hem de Bursa’da nüfus yoğunluğunun fazla olması, ayrıyeten üretim için gerekli tatlı su kaynaklarının mevcudiyeti, fes üretimi tercihinde önemli etkenler olarak değerlendirilebilir.

²⁸ Edirne feslerinin daha iyi üretilmesi için Çirmen mutasarrıfına uyanlarda bulunulmuştur. BOA, HAT. 326/18985. Bursa üretimiyle ilgili yazışmalarda “*el-hac Ahmed mütesellim-i liva-ı Hüdavendigâr*” mührü bulunmaktadır. BOA, HAT. 324/18921.

Üretimde şehirler arasındaki kalite farkları önemli bir sorun oluşturuyordu. Örneğin Bursa'da üretilen fesler Edirne'de üretilenlere nispetle daha rabitalıydı²⁹, başlangıçta İstanbul'da üretilenler ise Edirne feslerinden bile daha kalitesizdi.³⁰ Edirne'de kullanılan yerli yapağı cinsi *fena ve haşin* olduğundan örülen feslerin ipliği de ince eğrilememiş ve haliyle sert bir kumaş elde edilmişti. Daha kaliteli yerli yapağı tedarik edilmesine rağmen kumaş kalitesinde Bursa'nın hâlâ daha iyi olduğu görüldü. Boyama konusunda ilerleme sağlanmasına rağmen kumaş kalitesinde istenilen netice elde edilemediğinden, Bursa feslerinde kullanılan yapağıyı Edirne'ye de yollamak düşünüldüyse de hiç değilse daha kaliteli ürünler çıkaran Bursa üretimine zarar geleceği için bu fıkirden vazgeçildi.³¹ Hem hammaddelerin kalitesizliği hem de işçilerin teknik bilgi eksikliği nedeniyle elde edilen bozuk ürünlerde istenilen rengin ve dokunun elde edilememesi sorunu, şehirlerin daha iyi üretim yaptıkları kısımlarda diğer şehirlere numune yollamasıyla çözülmeye çalışıldı.³² Bir süre sonra, üç üretim merkezi arasında hangisinin daha iyi performans göstereceği takip edilerek Osmanlı fes üretiminin oraya yoğunlaştırılması ve 1829 baharı için dağıtım merkezi olarak seçilmesi düşünüldü. Mamafih elde edilen sonuca göre 1829 baharında askere dağıtılan 20.562 fesin sadece 8.793'ü (%42,8'i) İstanbul üretimi olup geri kalanı ithal Tunus, Mısır ve Fransız fesleriydi.³³

a. Yerli Üretim Denemelerinde Başarısızlık: Fes Nezaretinin İlgası

Yıllar süren çabaların ardından, üç büyük şehirdeki yerli üretim denemelerinden istenilen sonuç elde edilememişti. II. Mahmud'un hatt-ı hümayununda sonuçtan ne kadar rahatsız olduğu anlaşılmaktadır.

“Defterdarın işbu takiriyle Âsitane ve Edirne ile Bursa'da imal olunmakta olan feslerin numuneleri manzur ve malum-ı hümayunum olmuştur. Doğrucası bu mahal-i sülsde imal olunmakta olan fesler hiçbir şey demek olmuyor ve rüçhanı demek birbirlerine tatbiken dimekdir. Mâ-haşa Tunus fesi şöyle dursun masrafına dahi tatbik olunamaz ve bu fesleri nizam asakiri nasıl giysin ve verilen akçeğe yazık değil

²⁹ “...galiba yapağının incisini bulamamalarından ve feslerin boyalarını uyduramamalarından mıdır nedir her ne ise Edirne'de yapılan fesler Bursa'da imal olunanlar gibi düzgünce olamamış...” BOA, HAT. 326/18985.

³⁰ Kütükoğlu, a.g.m., s. 573.

³¹ “...vakiâ Bursa taraflarında bulunan yapağı cibetiyle orada imal olunan fesler rabitalıca olduğuna ve oradan Edirne'ye yapağı tertib olunmak lazım gelse Bursa tertibatına halel gelmesi hatıra geldiğine mebni...” BOA, HAT. 324/18926.

³² Edirne feslerinin Bursa fesleri kalitesine erişebilmesi için Bursa'dan fes numuneleri yollanmıştı. “...Edirne'de yapılan Bursa'da imal olunanlar gibi düzgünce olamamış idiğü beyanıyla Bursa'da yapılan feslerden birkaç dane numune irsal buyrulurak...” BOA, HAT. 324/18926.

³³ “...beray-ı lazıme-i fes-i Tunus ve Efrenc ve imal-i Âsitane lazıme-i zabitan ve neferat-ı asakir-i mansure der bab-ı seraskeriye ve muallim-i Mehterbane vesaire mezburin ki be marifet-i Mustafa Efendi nâzir-ı fes mübaya ve imal ve ber mahal-i mezburin ita şude...” BOA, C.AS. 658/27676.

mi. Kâbil-i istimal derecesinde imal olunmuş olsa işte ol vakit her ne ki sarf olunur ise vaki olan masârifatına bakılmaz. El-basıl bu hususu Serasker Paşa ile bi'l-muhabere suret-i kararı tekrar taraf-ı hümayunumuza arz olunsun ve bu yapılan fesler başa gilyecek kadar yapılsun da memurlarına beş yüz değil daha ziyade maaşlar tayin ve tahsis kılınur ve bu feslerin imali ...bu gidişle bunun hiç ilerüleyeceği yok. Numuneleri iade eyledim.”³⁴

Serasker paşanın devamında kaleme aldığı tezkeresine yazdığı hatt-ı hümayunda ise “*Âbâd-ı nasdan bir takım peşpaye adamlar başlarına âlâ fes giyinür de asakir-i mansuremişin neferatı bu derece dîn fesler iksa etmesünler. Doğrusu hazm olunur şeyden değildir. Bu kere hafîce memurlarına tenbih olunsun eger bundan böyle yine geliştiremezler ise artık bu da beyhude masarifi mücib olmamak için hali üzere terk olunsun.*” diyerek yerli fes üretimini ne kadar ciddiye aldığını ifade etmişti.

Üretimdeki başarısızlığın yanı sıra Fes Nâzırı Mustafa Efendi'ye dair de huzursuzluk ve memnuniyetsizlik hali oluşmuştu. İstanbul'daki Tunuslu fesçi esnafına zulmettiğine dair şikayetler sonucunda fesçiler kethüda ağası ve bazı esnafın ifadesine başvurulmuştu. Soruşturma neticesinde bu zulüm şayiasını ortaya çıkaran kişilerin fesçi esnafını dolandıran Tunuslu Hacı Mehmed ve kendi adamları olan çarşıdaki seyyar fes satıcıları olduğu belirlenmişti. Nâzır Mustafa Efendi'nin bu *hilekârları* kovuşturması kendi aleyhine bir itibar suikastı teşebbüsüne dönüşmesine karşılık esnafın bazı şikayetleri de vardı: fes satış fiyatlarını değerinden daha aşağıda belirliyordu.³⁵ II. Mahmud'un dikkatinden kaçmayan bu şikâyet yine Mustafa Efendi'nin aleyhine neticelendi ve Sadrazam'a “*bundan böyle nâzır-ı mumaileyh de yoluyla hareket etmez ve ana buna gadretmekte gezer ise hakkında vahim olacağıni peşin kulağına koyasın*” yazarak tavrını ortaya koymuştu.

Feslerin damgalanması işinde de sıkıntılar olduğu kısa süre sonra açığa çıktı. Masarifat Nâzırı'nın takririnde detaylıca anlatıldığı şekliyle, harçsız şekilde damgalanmakta olan feslerin satış fiyatları net değildi. Müşterilere daha düşük fiyattan satış yapılıyor, vurulan damgaların bir anlamı kalmıyordu. Ayrıca İzmir'de çok sayıda Tunus fesi birikmiş, ticarî bir oyunla Fransız tüccarı üzerine geçirilen (*pasaporta edilen*) fesler yüzünden fiyatlar yükselmeye başlamıştı. İstanbul'da çok daha iyi fes üretileceğine dair *erbâb-ı vukuf* ve *ehl-i fenn ihtiyarlarından* gelen uyarılar da Fes Nezareti'ne olan ihtiyacı ve güveni azaltmıştı.

İstanbul'un fes üretimi hususunda sahip olduğu potansiyelinin aksine henüz somut bir kazanım elde edilememesi ve İzmir Limanı'na yığılan Tunus feslerinin Fransız tüccarı vasıtasıyla gümrükte işlem görmesi sebebiyle fiyatların ciddi oranda yükselmesi gibi hadiselerle dayanarak 1830'da Fes Nezareti lağvedildi. Masarifat Nâzırı Said Mehmed Efendi'nin takririnde Mustafa Efendi bu problemten sorumlu tutularak “*mumaileyhin rabitasız hareketinden*” dolayı fes

³⁴ BOA, HAT. 489/23976.

³⁵ BOA, HAT. 669/32620.

üretim işinin Frenklere düştüğü vurgulanmıştı. Halihazırda bir Fes Nezareti bulunmadığından, orduya fes temini süreciyle İhtisap Nâzırı ve Gümrük Emni ilgilenecekti.³⁶ Gümrüğe giren fesler bundan böyle mezkûr nâzır ve emni gözetiminde kaydedilecek ve fiyatlandırılacaktı. Halihazırda ithal feslerin önünde bir engel kalmamıştı, önceden olduğu gibi direkt olarak fesçi esnafına gelecekti. Damgalama işi de düzene oturtularak buradan damga resmi elde edilecekti. Mustafa Efendi'nin nezaretinde yapılan son işlem, sureti 19 Haziran 1830'da teslim edilen satın alma işlemiydi. Daha sonrasında İhtisap Ağası Hüseyin Faik Efendi ve Gümrük Emni Salih Bey aracılığıyla fes teminine geçilerek³⁷ yerli üretim girişimine ara verildi.

b. Yerli Üretimin Canlanması: Ömer Lütfi Efendi'nin Nâzırlığı ve Tunuslu Ustalar Dönemi

Yaklaşık iki yıllık aradan sonra, 1832'de, İzmir'in eski İhtisap Nâzırı ve bir yıl önce de harir nâzırlığına tayin edilen Ömer Lütfi Efendi'ye fes nazırlığı görevi verilerek süreç tekrardan başlatıldı.³⁸ Önceki görevlerindeki başarıları nedeniyle güvenilir bir bürokrat olduğu anlaşılan Ömer Lütfi Efendi, yerli fes üretimine dair tüm süreçlerde söz sahibi ve sorumlu kişiydi. II. Mahmud artık Bursa mütesellimi veya Çirmen mutasarrıfı gibi yerel birimler ile fes üretiminin ilerleyemeyeceğini vurgulayarak "*Bursa ve Edirne ve Selanik taraflarından imal ettirilecek fesler yalnız mütesellim ve valilerine havale olursa layıkıyla imal ettiremeyeceklerinden bu busus harir nâzırı Ömer Lütfi Efendi ile bi'l-müzakere mahal-i merkumeye münasibi üzere üstadlar gönderilerek ol veçhile imal ettirilmesini bususuna mübâderet olunsun*" yazıyordu.³⁹

Ömer Lütfi Efendi göreve tayin edilir edilmez çok önemli bir girişimde bulunarak, en kaliteli feslerin üretildiği Tunus'tan İstanbul'a fesçi ustaları getirilmesi konusunu gündeme getirmişti. Tunusluların getirtilmesinin karara bağlandığı esnada İstanbul'da bulunan Tunus Baş-hempâsı Mustafa Pehlivan'a bu süreci yürütme görevi verildi ve bir defter hazırlaması talep edildi. Hazırlanan defterde dokuyucu, sabbağ (boyacı), terbiyeci, üstad ve amelenin yanı sıra başka kime ihtiyaç varsa kaydedilmiş ve bunların Feshane'de hangi işte istihdam edilecekleri de defterdeki kayıtlarının üzerinde kırmızı mürekkeple açıklanmıştı. Önemi ayrıca vurgulanan marangozun, çarh altındaki terbiye (perdaht) sandığının yapılması görevinin, fes üretiminde oldukça kilit bir rolü olduğu yanına düşülen şerhte açıkça belirtilmişti.⁴⁰ İstanbul'da pek çok meşhur ve hünerli marangoz olmasına rağmen özellikle onun istihdamına büyük önem verilmişti.

³⁶ BOA, C.AS. 1169/52095. (H. 24 Zilkade 1245 – M. 17 Mayıs 1830).

³⁷ BOA, C.AS. 288/11918. (H. 4 Safer 1246 – M. 25 Temmuz 1830).

³⁸ Cezar, *a.g.e.*, s. 223.

³⁹ BOA, HAT. 1597/91.

⁴⁰ BOA, HAT. 319/18748.

Kaptan Paşa'nın divitdârı Ali Bey, Asakir-i Mansure'ye yeni asker toplamak için Tunus'a gideceğinden, defterde belirtilen usta ve amelenin gemiyle İstanbul'a getirilmesi görevi, Tunus Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya teslim edilmek üzere yazılan bir fermanla birlikte kendisine tebliğ edildi.⁴¹ Beylerbeyinin belirttiği üzere, talep edilen usta ve ameleler, esnaf emini tarafından meşhurları arasından dikkatlice belirlenmiş ve aileleriyle birlikte bir gemiye bindirilerek İstanbul'a yollanmıştı.⁴² Hicri Ramazan ayının başında (M. 3 Şubat 1832) yirmi dört Tunuslu usta İstanbul'a ulaşmıştı. Bursa'daki ilk fes üretim denemelerinde deneyim kazanmış on beş kalfa da bu ustaların yanına yerleştirilmiş ve yerli elemanların teknik bilgiyi edinmeleri amaçlanmıştı.

Her ne kadar çabalansa da on altı ayın sonunda çok az fes üretilebilmişti. Üretilenler ise pek kaliteli olmamıştı. Yerli kıvrıcık koyunu yapağısı kullanılması ilk başta olumlu sonuçlar verse de daha sonra yumuşak dokusunu kaybetmesi nedeniyle Tunus'taki gibi İspanyol merinos koyunu yapağısı kullanılmaya başlanmıştı. Esasen, çalışanlar yüksek maaşlarla istihdam edilmiş ve konaklayacakları yerler dahi karşılanmış; üretimde ise Tunus'taki gibi merinos yapağısı kullanılmış, diğer temel ihtiyaçlar temin edilmiş ve üretime başlanmış olmasına rağmen Feshane'de beklenen sonuç elde edilmemişti. İstanbul suyunun fes üretimine uygun olmadığını iddia eden Tunuslu ustalar, bu başarısızlığın sebebinin kalitesiz su kaynağı olduğunu söylüyorlardı. Tunuslu ustaların istedikleri tüm malzemeler temin edilmiş olmasına ve tüm sürecin kendilerince yürütülmesine istinaden üretilen feslerin Tunus fesleri gibi kaliteli olması bekleniyordu. Halbuki İstanbul'da üretilen feslerin rengi, Tunus feslerinden ziyadesiyle daha cansız ve kötü görünüyordu. Sonraki denemelerde de aynı sonuç alındığı için üretim denemelerine son verilmesi bile gündeme gelmişti.

Ömer Lütfi Efendi'nin bu başarısız denemelerin ardında yatan sebeplere dair bazı şüpheleri oluşmuştu. Üretim sürecindeki aksamaların gerçekten Tunuslu ustaların anlattığı sebeplerden mi kaynaklandığını ortaya çıkarmak için Feshane içinde adeta bir "oyun" oynanmaya başlandı. Ömer Lütfi Efendi'nin yönlendirmesiyle, boya işlerinde maharetli olan Avanis Ağa adlı bir Ankaralı Ermeni, Türk kılığındaki bir işçi olarak Boyahane'ye girmişti. Tunuslu ustaların aralarında bir süre vakit geçirerek ortamı analiz eden Avanis Ağa (oradaki adıyla Yakup) nihayetinde asıl meseleyi ortaya çıkarmış ve Ömer Lütfi Efendi'ye tüm olanları bildirmişti. "*Tunus'a münhasır olan san'at-ı mez-kûre mahal-i aharda icra olunmamak kâsdına mebni istihzâr olunan levâzımâtın her birine üle-i vâbiye iradıyla itlaf ve... nihâyetü'l-emr boya hususunu Tunus suyuna hasr ve isnâd ederek...*" böyle bir işe

⁴¹ Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lûtfi*, C. III, Matbaa-i Amire, İstanbul 1292 (1875), s. 169-170.

⁴² BOA, HAT. 455/22475. (H. 9 Receb 1247 – M. 14 Aralık 1831).

kalkıştıkları öğrenilmişti.⁴³ Avanis Ağa, Tunuslu ustalardan gizlice Beykoz Kâğıthane'si suyunda fesleri boyamış, bir destesini de kuruttuktan sonra Ömer Lütfi Efendi'ye getirmişti. Takdim edilen fesler Tunus fesleriyle karşılaştırıldığında ayırt edilemeyecek kalitede oldukları görülmüştü. İstanbul suyunda fes boyamada herhangi bir problem olmadığı böylece gün yüzüne çıkmıştı.

Ömer Lütfi Efendi'ye göre bu mesele, Osmanlı topraklarına yapılan Tunus fesi ihracının yavaşlamasını hatta sona ermesini engellemek için yapılan bilinçli bir entrikaydı.⁴⁴ Sonuç olarak, birkaç önemli usta haricinde Tunuslu ustaların istihdam edilmesine artık gerek kalmadığı için Muharrem ayının başında (21 Mayıs 1833) memleketlerine geri gönderildiler. Onların döneminde deneyim kazanmış olan yerli ustalar, Feshane'nin kuruluşunda aslı bir rol oynayacaklardı.⁴⁵

4. Feshane-i Amire'nin Kuruluşu

Yaşanılan tüm süreçlerden sonra, bir fesi en iyi şekilde üretmenin teknik ayrıntılarına sahip olunabiliyordu. Tunusluların yetiştirdiği -her ne kadar boya konusunda tam bilgi sağlamasalar da- yüzlerce kalfa ve işçi fes üretmek için hazırды. Bunlara dayanarak, Feshane'nin kuruluş tarihinin, kendi öz kaynaklarıyla üretime başladığı 1833 yılı olarak değerlendirilebileceğini düşünüyoruz. Literatür incelendiğinde kuruluş tarihi Müller-Wiener'a göre 1828⁴⁶, Güran'a göre 1833⁴⁷, Clark ve Sarç'a göre 1835⁴⁸, Alageyik'e göre ise 1836⁴⁹ olarak belirtilmiştir. İstanbul'da 1828-29 tarihlerinde de fes üretimi gerçekleştiriliyor olmasına rağmen

⁴³ BOA, C.İKTS 7/330. (H. 5 Şaban 1249 – M. 18 Aralık 1833). 20. yüzyılda dahi Tunuslular fes üretimine dair ince ayrıntıları paylaşmak istemiyorlardı. Ferchiou, *a.g.e.*, s. 50.

⁴⁴ “*Tunus fesinin ticâretine mûris-i kesâd olacağı mülahaza ile kâb dink suyuna ve kâb boya suyuna bahane bularak i'tizâr-ı vâbiyye irâd ve nihâyet boyanın Tunus dinkinde çıkmasını Tunus suyuna isnâd ile maslahatı tas'îbden hâli kalmayarak lec ve inad eylemişler ise de bi-lütf-i Allahu-teala her bir sanatlarını mâiyetlerinde bulunan kalfalar tamamıyla tahsil ederek merkumların bir vechile beğendikleri Beykoz'da kain Kağıthane suyunda bu defa boyattıkları feslerin renk ve cilâsı Tunus dinkinden asla ve kat'a farkı olmamağla...*” BOA, C. İKTS. 37/1832. (H. 5 Zilkade 1248 – M. 26 Mart 1833).

⁴⁵ BOA, C.İKTS 7/330.

⁴⁶ Wolfgang Müller-Wiener, “15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 64.

⁴⁷ Güran, *a.g.m.*, s. 239.

⁴⁸ Edward C. Clark, “The Ottoman Industrial Revolution”, *International Journal of Middle East Studies*, V/1 (1974), s. 66.; Ömer Celal Sarç, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1999, s. 435.

⁴⁹ Ömer Alageyik, “Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi”, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, II/16 (1967), s. 9.

bu üretimin nasıl ve hangi mekanlarda gerçekleştiğinin, ayrıca Feshane fabrikası ile bir devamlılık ilişkisinin bulunup bulunmadığının kesin olarak bilinmemesi sebebiyle bu tarih kuruluş için muğlak kalmaktadır. Mezkûr tarihler arasında, Güran'ın belirttiği 1833 yılı daha sağlam temellere dayanmaktadır. 1832'de Tunuslu ustaların İstanbul'a gelmesiyle başlayan ilk *know-how* döneminin, 1833'te fes boyama tekniğinin elde edilmesini takiben sona ermesi çok önemli bir başlangıca işaret etmektedir. Bu tarih, sonradan Feshane'nin adıyla birlikte anılacak Eyüp'teki Defterdar semtine taşınma kararının verildiği tarih olarak da dikkate değerdir. 1835 yılı ise fes nâzırı Ömer Lütfi Efendi'nin talebi doğrultusunda fes üretimini takip etmek için ruznamçeci ve katipler tayin edildiği, yani bir teşkilat oluşturulması bakımından ayırt edicidir. Mamafih kuruluş tarihi olarak 1836'da olduğu gibi geç bir tarih olduğu söylenebilir. Sonuç olarak, 1833 yılı, Osmanlı'nın kendi imkanlarıyla Feshane'deki üretimin başladığı ve asıl atılımının gerçekleşeceği aşamaya ulaştığı tarih olarak kabul edilebilir.

İstanbul'daki ilk üretim mekânı Kadırga'daki Cünci Meydanı'nda⁵⁰ bulunan ve Hazine-i Hassa'ya ait bir bina olmuştu.⁵¹ Bu binada çalışanların üretkenlikleri giderek artmış, daha fazla usta ve işçi istihdam etmek istendiğinde ise bunun için yeterli alan bulunamamıştı. Tunuslu ustaların 1833 Mayıs'ında Tunus'a dönmelerinin ardından, Kadırga'daki tesiste yerli ustalarla üretime devam edilmişti. Bir ay gibi kısa bir süre sonra⁵² ise Ömer Lütfi Efendi, binanın yetersiz kaldığına ilişkin II. Mahmud'a bir takrir yollamıştı.⁵³ Feshane için bundan böyle yeni bir dönem başlamaktaydı. Fes üretimini Tunusluların kendi denetimlerinde tutmak amacıyla hareket etmeleri fakat nihayetinde planlarının gün yüzüne çıkarılması, devlet kademesinde ve özellikle Feshane nâzırında önemli bir farkındalığa yol açmıştı. Üretim yapılan mekânın, kullanılan hammaddenin, istihdam edilen usta ve işçilerin daha dikkatli değerlendirildiği bir döneme girilmişti.

Ömer Lütfi Efendi'nin fes üretimi için önceliği, 1827'te Eyüp'te kurulan İplikhane gibi her tarafa ulaşımı kolay ve geniş bir mahal bulunmasıydı.⁵⁴ Buna rağmen aynı binada üretime devam edildiği halde, yılda tahminen 30 bin adet fes

⁵⁰ Günümüzde Fatih ilçesinin Küçük Ayasofya Mahallesi'ndeki Cinci Meydanı'dır.

⁵¹ Binanın Hazine-i Hassa'ya ait olduğuna dair bilgi arşiv evrakında yer almamasına rağmen sadece Koçu gibi kaynaklarda zikredilmektedir. Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. VIII, Koçu Yayınları, İstanbul 1966, s. 4340.

⁵² BOA, C. İKTS. 37/1832.

⁵³ Bu mekân o kadar dardı ki, fes ören kadınlar için Cünci Meydanı civarında çalışabilecekleri ayrı bir mekân bile kiralamak zorunda kalınmıştı. BOA, D.BŞM.d. 9905. (H. Muharrem-Cemaziyülevvel 1248 – M. Mayıs-Ekim 1832). Aylık kira bedeli 150 kuruş olmak üzere 5 aylık için 750 kuruş ödenmişti.

⁵⁴ “Eyüb'de râki' İplikhane misillü her tarafa semt ve vüs'atlı bir mahal tahsis olunması...”. BOA, HAT. 317/18671.

üretilebileceği düşünüldüğünden, taşınma meselesi sonra değerlendirilmek üzere ertelenmişti.⁵⁵ Ertelemenin ardından, Ömer Lütfi Efendi'nin Feshane'nin *karbane resminde* olmadığı, üst tarafının divânhane ve alt tarafının ise boş olduğu şeklindeki değerlendirmeleri ile bu bölümlerin işçilerin konaklayacağı odalar şeklinde düzenlenmesi öngörülmüştü. Ebniye-i Hassa müdürü Abdulhalim Bey'in yolladığı neccar kalfalarının keşif incelemesine dayanarak tamir ve inşaa masraflarının 250 bin kuruş gibi bir meblağa tekabül edeceği hesaplanmıştı. Böyle bir işe girişile bile, gün geçtikçe işçi sayısının artacağı gerçeğine binaen, altı ay sonra Feshane'de çalıştırılması muhtemel işçilerin buraya sığamayacakları ve mecburen yeniden farklı bir yer tahsisi gerekeceği için bahsedilen tamir ve inşaa masrafının israf olacağı belirtilmişti. Böylece, Kadırga'daki tesisin daha fazla kullanılamayacağı anlaşıldığından Feshane'nin yeni bir mekâna taşınması kararlaştırıldı.

Yeni mekânın en az masrafla kullanıma açılabilir olmasının yanı sıra fes üretimi için müsait kısımlara sahip olması da istendiğinden, İplikhane gibi daha "stratejik" bir mekân arayışına girildi. Yeni baştan bir inşaa faaliyeti gereğinden fazla masraflı olacağı için fabrikanın uygun bir yere taşınması daha doğru bulundu. Beykoz Kağıt Fabrikası'nın 1804'te sultanın eski bir yazlık kasrına kurulması⁵⁶, Tersane-i Amire'nin Aynalıkavak Sarayı'na yayılması⁵⁷, İplikhane-i Amire'nin Eyüp'teki sahil saraylarında kurulması⁵⁸ ve Çini imalathanesinin Tekfur Sarayı'nda üretime başlaması gibi sultan saraylarının sınai üretim için tahsis edilmesi durumları nazarında Ömer Lütfi Efendi, Eyüp'ün Defterdar İskeleyi'nde bulunan Beyhan Sultan Sarayı'nın Feshane için kullanılabileceğini düşünmüş, Serasker Paşa'nın onayını aldıktan sonra yine Abdulhalim Bey ile mezkûr sarayı incelemişlerdi. Yapılan inceleme sonucu sarayda enkaz mahalleri bulunmakla beraber gündüzleri işçilerin çalışabilecekleri sağlam mahallerin de mevcut olduğu görülmüştü. İşçilerin konaklaması meselesinde saray civarındaki bazı dairelerde konaklamaları düşünüldüyse de kullanılamaz durumda olmaları nedeniyle bu fikirten vazgeçilmişti. Bunun yerine, işçilerin konaklaması için yine aynı arsada saraydan bağımsız odalar inşaa edilmesi daha uygun bulunmuştu.

Yapılan keşifler sonunda tamir ve inşaat masrafının, bina ve su yolları tamiriyle birlikte 50-60 bin kuruşa tekabül edeceği belirtilmişti.⁵⁹ Kadırga'daki eski binanın tamirine gereksiz şekilde 250 bin kuruş harcamak yerine, Feshane'nin Beyhan Sultan Sarayı'na taşınması daha mantıklı görüldü. Eski Feshane denizden çok uzak olmamasına rağmen, hemen Defterdar İskeleyi yakınında Haliç kıyısındaki sultan sarayı daha tercih edilebilir konumdaydı. Öncekiyle

⁵⁵ BOA, HAT. 317/18671.

⁵⁶ Müller-Wiener, a.g.m., s. 71.

⁵⁷ Müller-Wiener, a.g.m., s. 64.

⁵⁸ Nazif Öztürk, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, S. 21, 1990, s. 31.

⁵⁹ BOA, C.İKTŞ. 37/1832.

karşılaştırıldığında daha geniş ve kullanışlı bir yapı olmasına rağmen, sonradan ayrı bir Feshane inşa edilinceye değin tedricen buradaki üretim devam edecekti.⁶⁰

Feshane'nin kuruluşunu incelerken, ondan bağımsız olarak düşünülemeyecek bazı kısımlarına da değinmek gerekir. Bunlardan en önemlileri Dinkhane ve Boyahane gibi yan kuruluşlardı. Üretim sürecinin en kritik aşamalarından biri fesin dinklenmesi işlemiydi. Dinkleme işlemi sıcak su, sabun ve diğer bazı kimyasallarla birlikte fesin dövülmesi-keçeleştirilmesini ifade etmekteydi. Arşiv belgelerinde belirtildiği üzere Dinkhane, fes üretiminin “*riken-i âzamı makamında*” idi. Yünlü bir yapıya sahip olan feslerin dinklenmesi İzmit'teki Dinkhane'de yapılıyordu. Üretimin ilk aşamalarında Feshane'de kadın örücüler tarafından örülen fesler dinklenmek için gemilerle İzmit'e gönderiliyordu. İlk dönemlerde dinkleme işlemi için Beykoz'da bir su dingi inşa edilmesi planlanmıştı. Avrupa'daki fabrikalarda karşılaştığımız gibi büyük dinklere ihtiyaç olsa da bunun için çarh ve diğer aletlerin temin edilmesi fazla masraflı olacaktı. Öncelikle incelenen Beykoz Kağıthane'sine 5-10 bin kuruş masrafla bir su dingi inşa edilebileceği düşünülmüştü. Masrafın tam olarak netleştirilmesi için, böyle işlerde maharetli olan barutçubaşı Simyon ile Mimar Ağa tarafından mekân ve dink malzemesinin keşfinin yapılması kararlaştırılmasına rağmen daha sonrasında burada bir Dinkhane inşa edilmesinden vazgeçilmiş görünmektedir.

Dinkhane'nin kurulması gereken yer, suyun katıksız ve yumuşak olduğu bir akarsuyun kenarıydı.⁶¹ Böyle bir yer arayışı dahilinde öncelikle İstanbul yakınında bulunan akarsular tek tek incelenmişti. İstanbul'un tatlı su bakımından pek zengin olmaması nedeniyle İzmit'teki akarsuların da değerlendirilmesi gerekmişti. İncelemelerin ardından, İzmit'in güneyinde bulunan ve döneminde Kiras Nehri, günümüzde ise Kiraz Çayı olarak bilinen akarsu Tunuslu ustaların onayını almıştı. Sıcak yaz aylarında bile, dağlardan gelen suyla beslenen akarsu ciddi ölçüde bol suya sahipti. Kış aylarında Kiras Nehri'nin üstündeki köprüleri dahi aşarak taşıdığı öğrenildiğinden, mevcut bir yapının hemen yanına öncelikle numune feslerin dinklenmesi için ahşaptan, bir zaman sonra ise kâğıt ve sağlam bir dink inşası düşünüldü. Mimar Halife, mühendis ve hamamcı ustalarının yaptığı keşfin ardından, yaz aylarında meydana gelen sel sularının aşırı şiddetli olması çok riskli bulundu ve burada dink inşasından tamamen vazgeçildi.

Daha güvenli bir yer arayışı sonucunda, Kiras Nehri'nin üstündeki bir köprünün yakınında bulunan değirmen en iyi seçenek olarak değerlendirildi. Akarsuyun risklerini halihazırda azaltarak işletilmiş bir yapı olması, değirmenin tercih edilmesinde önemli rol oynamıştı. Kanuni Sultan Süleyman ve oğlu II. Selim saltanatlarında sadrazamlık yapan Pertev Mehmed Paşa'nın vakfına ait olan bu değirmen Şakir Bey'in tasarrufu altındaydı. Kullanılan su dağlardan

⁶⁰ BOA, C.İKTS. 20/982. (H. 19 Zilkade 1248 – M. 9 Nisan 1833).

⁶¹ “*Dinkhane-i mezkurun suyu sağ ve latif olmak üzere bir nehir cismin üzerine inşası icab-ı maslahattan olduğundan...*” BOA, C.İKTS. 7/330.

beslenmekte ve gayet yumuşak olduğundan, Tunuslu dink ustasına göre kendi memleketinin dink sularından bile âlâ olabilecek kalitede görünüyordu.⁶² Yapılan incelemelere ve İzmit mütesellimi Şükrü Bey'in teklif yazısına istinaden, 1832'nin bahar aylarında burada bir Dinkhane kurulması nihayet kararlaştırıldı, ardından malzeme ve işçi teminine geçildi.

Feshane'nin ilk dönemlerinde fes boyama işlemi Kadırğa'daki binada yapılıyordu. Fes nâzırı Mustafa Efendi'nin vurguladığı üzere, buradaki boya kazanları küçük olduğundan feslerin boya renkleri dağılıp bozuluyordu.⁶³ Cebehane-i Amire'de ya da Beykoz Kâğıthane'sinde fazla olan ve eskimiş büyük kazanların üç tanesi Feshane'ye gönderilirse problemin çözülebileceği düşünülmüştü. Cebehane-i Amire Nâzırı elindeki kazanları vermeye gönüllü olmamış, Darphane-i Amire Nâzırı ise Beykoz Kâğıthane'si kazanlarının kâğıt üretiminde son derece gerekli olduğu için (1829'da talep edilen kazanlar bu dönemde kullanılmaktaydı) Feshane'ye verilmesinin uygun olmayacağını belirtmişti. Nihayetinde Darphane-i Amire Nâzırı haklı bulunmuş ve Cebehane-i Amire'deki iki adet dört kulplu kazanın fes boyama işleminde kullanılmak üzere Feshane'ye verilmesi kararlaştırılmıştı.⁶⁴

Feshane'ye getirilen boya kazanları da problemi çözememiş, Boyahane olarak kullanılabilir ayrı ve yeni bir yer arayışına girilmişti. Bunun için Florya veya İzmit'teki Kiras Nehri düşünülmüştü. Bu arada Tunuslu ustalar meselesi kapsamında Avanis Ağa'nın elindeki fesleri Beykoz Kağıthane'si suyunda boyamasıyla buradan güzel sonuç elde edilmişti. Böylece Boyahane için Florya veya Kiras Nehri'nin değerlendirilmesine gerek kalmamıştı. 1836 tarihli defterler incelendiğinde, dinklenmek için İzmit'e taşınan fesler, sonrasında boyanmak için Beykoz'daki Boyahane'ye naklediliyordu.⁶⁵ En erken defter kayıtlarına göre, 1835 Temmuzundan 1836 Nisanına kadar buraya her ay kayıklarla fes taşınmıştı. Bu tarihten itibaren Beykoz'daki Boyahane'nin kullanımına son verilmişti. Feshane'nin yerleşik olduğu Beyhan Sultan Sarayı yakınında büyük hazneli ve Kırkçeşme suyundan bir lüle su bulunması ile fes boyamak için başka yerlere ihtiyaç kalmamıştı. Taze su kaynağının bulunması Feshane özelinde çok önemli bir işlemin fabrikada halledilebilmesi imkânı sağlamıştı. Böylece saray bahçesinin bir tarafında yeni üç ocaklı bir Boyahane, fes kurutmak için tennûr ocaklı iki bab soba ve yağhane inşasına başlandı.⁶⁶

⁶² “*kuhistan dan nazil olarak suyu gayet leziz olduğundan dink ustasının ifadesine göre Tunus dinklerinden âlâ olacağı me'mul...*” BOA, C.ML. 251/10378.

⁶³ “*Marifet-i çakeranemle imal olunarak el-hâletü hâzîbi derdest-i mevcud olan feslerin boya renkleri sagir kazganda temvi' eylediğinden üç aded kebir kazgana muhtaç olduğu...*” BOA, C.İKTS. 10/488.

⁶⁴ Aynı belge.

⁶⁵ Dink işlemi için İzmit'e giden fesler sonrasında boyanmak için Beykoz'a naklediliyordu. “*Bi'd-defe'ât İznikmid'e gidüb gelen feslerin navlı ve Beykoz'a fes nakli vesaire için verilen ücret-i kayık.*” BOA, HH.d. 32811, s. 11.

⁶⁶ BOA, C.İKTS. 7/330.

Fabrikanın kuruluş sermayesini, Mukataat Hazinesi'nden kısım kısım temin edilecek olan 3 bin kese akçe (1,5 milyon kuruş) oluşturuyordu.⁶⁷ Hazineden temin edilen bu meblağ, satışlardan kazanılacak kârlar yoluyla iade edilecekti. İlk dönemlerde yerli yapağı ile fes üretimine başlanmış ve satın alma işleri için 400 bin kuruş dahi Mukataat Hazinesi'nden temin edilmişti. Fakat aynı dönem yaşanan darlık sebebiyle fes sermayesi afyon kârına bağlanmıştı. Afyon kârından da 600 bin kuruş mevcut sermayeye taviz karşılığı ilave edilmişti. Feshane'ye verilen önem neticesinde Mayıs 1835 tarihinde fes sermayesi 7000 kese akçeye, yani 3,5 milyon kuruşa yükseltilmişti.⁶⁸

Feshane, kurumsal olarak daha sağlam temeller üzerine inşa edilmesi amacıyla Darphane'ye bağlanmıştı. Darphane-i Amire Nâzırı Abdurrahman Nafiz Efendi'nin vurguladığı üzere “...fes maddesi vakıa bundan böyle cesamet bulmakta ve Mansure Hazinesi'nin dahi mesalib ve masarifât cihetiyle kesret-i meşguliyeti derkar olduğundan işbu fes imali maddesinin idaresi Darbhane-i Amire'ye rabt olunarak mumaileyh Lütüfî Efendi'nin matlub eylediği sermaye akçesinin dahi Darbhane-i Amire'den” verilmesi kararlaştırıldı ve 20 Zilkade 1250 (M. 20 Mart 1835) tarihinde resmen Darphane'ye raptedildi.⁶⁹ Devir meselesinin nedenlerinden biri de Ömer Lütüfî Efendi'nin diğer nâzırlık görevleriydi. Halihazırda harir nâzırı olarak ipek ve afyon öşrünü idare etmek durumundaydı. Şimdi fes nâzırlığı ile de görevlendirildiği için, sistemin efektif işlemediğini görerek hepsi için ayrı birer kalem oluşturulmasını önermek durumunda kalmıştı. Alınan karar sonucu ipek ve afyon öşrü Mansure defterdarı, Feshane işleri ise Darphane-i Amire Nâzırı tarafından idare olunmaya başlandı.⁷⁰

5. Feshane'nin Geliştirilmesine Yönelik Uygulanan Politikalar

Bir fabrikanın kurulması ve üretime başlaması önemli bir adım olmasına rağmen üretimin sürdürülebilir olması çok daha önem arz etmekteydi. Feshane gibi uluslararası rekabetin içinde doğmuş ve ithal ikameci amaçlarla yerli talebi karşılamaya yönelmiş bir fabrikanın sürdürülebilir bir kurum olarak var olmaya devam edebilmesi için çeşitli korumacı-geliştirici politikalara ihtiyacı vardı. Feshane, Napolyon savaşları sonrası sulh içindeki Avrupalıların, makinelerle donatılmış fabrikalarda hızlı ve ucuz şekilde üretebildikleri malların Osmanlı pazarlarına akmaya başladığı dönemde kuruldu ve Balta Limanı Muahedesi (1838) ile de bu iktisadî istilânın güç kazandığı bir dönemde geliştirilmesi gerekti. Biraz

⁶⁷ Aynı belge.

⁶⁸ “...efendi-i mumaileyhin mukaddemden yedinde olan dört bin kese sermaye akçesinin yedi bin kaiseye iblağı hususu bak-pay-i hümayun-ı şabaneden lede'l-istişan... zikrolunan sermaye akçesinin dahi Darbhane-i Amire'den verilüb tanzimi münasib olacağından...” BOA, C.AS. 155/6863. (H. 14 Muharrem 1251 – M. 12 Mayıs 1835).

⁶⁹ Aynı belge.

⁷⁰ HAT. 490/24032. Cezar, a.g.e., s. 224.

daha geriye gidildiğinde, örneğin 18. yüzyıl boyunca, Mağribi ve Frenk imalatçı-tüccarlar arasında büyük bir rekabet yaşandığı, özellikle Tunusluların rekabet gücünün, kaliteli ama pahalı ürünlerine karşılık kalitesiz ama ucuz Fransız fesleri karşısında 19. yüzyılda zayıfladığı görülmektedir.⁷¹ Akdeniz'deki bu sınaî-ticarî rekabete İngiliz ve Avusturyalıların da dahil olduğu göz önünde bulundurulursa, Feshane'nin nasıl zorlu bir ortama doğduğu daha iyi değerlendirilebilir. Bahsedilen mücadelecî koşulların farkında olan Osmanlılar, fabrikayı korumak için ticarî muahedelerin kısıtlayıcı maddelerinden dolayı gümrük tarifesi politikaları uygulayamasa da⁷² pek çok farklı politika uygulama fırsatını kaçırmadı. Daha kaliteli fesler üretebilmek için hammadde iyileştirmesinden askeriyeye ithal fes kullanma yasağına, tüketicileri cezbetmek için reklamlar, taksitli satış uygulamaları, dükkanların yaygınlaştırılmasından makineleşme ve buhar makinelerinin kullanımına kadar geniş ölçekte ve çeşitte politikalara başvuruldu.

Hammadde iyileştirmesi kapsamında yerli yapağıdan İspanya merinos yapağısının kullanımına geçiş önemli bir başlangıçtı. Yünlü bir başlık olan fesin üretimi için ilk başta Aydın ve Saruhan gibi yerli Anadolu koyunlarından kırkılan yapağılar kullanılmış fakat dinklenen feslerin sonrasında çok kaba ve sert bir hal aldığı görülmüştü. Sonuç olarak kalitesi düşük ürünler elde edilmişti. Yerli yapağı denemesinin boşa çıkmasının ardından, Tunus'un kaliteli feslerinde de kullanılan ince elyaflı İspanya merinos yapağısının ithal edilmesine karar verildi. Kaliteli yapağının sürekli dışarıdan ithal edilmesi de üretimde düzensizlik ve aksamalara yol açabileceğinden, hatt-ı hümayunda "*İspanya diyarından sair düvel-i ecnebiye memâlikine ağnam celb olunduğu misillü inşallah-ı teala bi't-tedric buraya dahi getirülerek refte refte haricden yapağı mubayaasından dahi istiğnâ hasıl olumacağı...*" belirtilmişti.⁷³ Sonrasında gerçekten de Hocabey'den (günümüzde Odessa) merinos koyunları getirilerek İştîp, Kumanova ve Karabaş gibi yerli Rumeli koyunlarıyla melezlenmiş ve kaliteli hammaddenin dahi yerli imkanlarla elde edilmesi amaçlanmıştı.

⁷¹ Valensi, a.g.m., s. 394.

⁷² Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Güden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 141.

⁷³ BOA, HAT. 317/18671. Yüzyıllar boyunca İspanya'ya münhasır olan Merinos koyununu elde edebilmek için pek çok ülke mücadele etmişti. 13. yüzyılda MESTA adındaki organizasyonu kuran İspanyollar bu inhisarı uzun süre koruyabilmişlerdi. Julian Roche, *The International Wool Trade*, Woodhead Publishing, Cambridge 1995, s. 6. Fakat 18. yüzyılda bu inhisar zayıflamış, Saksonya ve Avusturya-Macaristan'a ihracından sonra Fransa ve İngiltere de bu koyunları ithal etmiş ve başarılı bir şekilde iklimlerine alıştırmıştı. Mustafa Erdem Kabadayı, "Introduction of Merino Sheep Breeding in the Ottoman Empire: its Success and Failures in Implementation", *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi, Eren Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 154. Belgede belirtilen *ağnam celbi* bu noktadan değerlendirildiğinde Osmanlıların da benzer bir şekilde Merinos koyununu elde etmeye çalıştıkları görülmektedir.

Sadece üretimin iyi şekilde sürdürülmesine odaklanarak bir yere varılamayacağı belli olduğundan, üretilmiş olan feslerin talebini arttırma amaçlı caydırma ve pazarlama politikaları da uygulandı. Caydırıcı politikalar arasında belki de en önemlisi askeriyeğe ithal fes kullanma yasağıydı. Feshane üretiminin gün geçtikçe iyileştiği bir aşamada, bazı askerlerin yerli festen ziyade ithal fes kullandıkları ortaya çıkmıştı. 1837'in başlarında alınan habere göre, Feshane gibi bir fabrika yerli imkanlarla üretim yapıp ayakta kalmaya çalışırken, Redif ve Bahriye askerine Fransız tüccarından bir miktar fes satın alınmıştı. Bu olay “küçük” bir sansasyona yol açmış ve Feshane'nin zarar görmesini önlemek için askerlerin ithal fes kullanımına müdahale edilmesi gerekmişti. Fransız feslerinin tercih edilmesi, Feshane üretimi 70 ila 80 bin fesin ortada kalmasına neden olmuştu. Böylece en azından askerler için ithal Tunus ve Fransız feslerinin kullanılması yasaklanmıştı.⁷⁴

Askere yasağın konulsa bile koşullar gereği halka aynı dayatma yapılamıyordu. Bunun yerine çeşitli pazarlama politikaları geliştirilmişti. Feshane feslerini öven ve ithal fesleri karalayan reklamlar, püskül politikası, fesçi dükkanlarının yaygınlaştırılarak erişilebilir kılınması, taksitli satın alma imkanları gibi tüketiciyi cezbedecek girişimler bunlardan bazılarıydı. Takvim-i Vekayi'nin 132. sayısında yer alan reklam, yerli feslerin kalitesini ve fiyatını överken Tunus ve Avrupa üretimi fesleri gözden düşürme gayesi güdüyordu. Gazetedeği reklam metninde “*Feshane-i Amire'de imal kılınan feslerin renk ve kumaş ve biçimleri Tunus fesinden âlâ ve cünud-ı muntazama-ı şabane idare olundukdan sonra Dersaadet sekemesine ve Rumeli ve Anadolu abalisine kifayet ederek bundan böyle biçim ve kumaşı uygunsuz ve bahası ziyade olan Tunus fesine ve iki üç ayda... işe yaramayan sair feshlere ihtiyaç kalmayacağı*” belirtilerek Feshane feslerine olan talebi canlandırmak amaçlanmıştı.⁷⁵

Yukarıda bahsedilen ithal fes kullanımı yasağıyla birlikte önemli bir kesimin talebi kontrol altına alınmasına rağmen, serbest piyasa satışlarındaki rekabet sürmekteydi. Piyasadaki ithal Fransız feslerinin genelde boyası soluk, kumaşı gevşek ve iki buçuk üç dirhem püskülden mamuldü. Yerli Osmanlı feslerinin ise boyası hoş, kumaşı sıkı, biçimi düzgün görünüyordu. Yerli feslerden her aşamada daha kötü olan ithal Fransız feslerinin halk tarafınca tercih edilmesinin en önemli sebebi, fiyatının daha düşük olmasıydı.⁷⁶ İki tip fes arasındaki önemli farklardan biri de Feshane üretimi feshlere sekiz dirhemlik püskül takılırken, ithal muadillerine kalitesiz ve hafif püsküller takılmasıydı. Köklerini kaliteli üretim yapan Tunus geleneğinde bulan Feshane, ithal feshlere kıyasla her aşamada daha yüksek maliyetle üretim yapıyordu. Maliyet avantajı (*cost advantage*) nedeniyle düşük maliyetle üretilip piyasaya sürülen Fransız feshlerine halkın talebini azaltmak ve

⁷⁴ BOA, C.ML. 2/91. (H. Muharrem 1253 – M. Nisan 1837).

⁷⁵ *Takvim-i Vekâyi*, def'a 132, 9 Rebiyülahir 1252 (24 Temmuz 1836), s. 4. Milli Kütüphane nüshasından yararlanılmıştır.

⁷⁶ BOA, HH.d. 36, s. 48a. (H. 21 Rebiyülevvel 1258 – M. 2 Mayıs 1842).

ilgilerini yerli feshlere yönlendirerek “*haylice akçenin Avrupa canibine gitmesine*”⁷⁷ son vermek için püskül politikası geliştirildi.

Adeta bir pazarlama stratejisi ile başlangıçta halkın püskül kullanımında nasıl kararlar aldığı incelenmişti. Feshane'nin ürettiği *kebir* fesler sekiz dirhem ipekli püskül raptedilerek piyasaya sürülüyordu fakat halk daha çok on iki-on beş dirhemlik püskül kullanma eğilimindeydi. Sekiz dirhem püsküllü Feshane fesini satın alan halk anca birkaç dirhem püskül ilave ettiğinde istediği fese kavuşmuş oluyordu. Halbuki sonradan ilave edilen püskül ile mevcut püskül yapı olarak pek uyuşmuyordu. Halkın hareketleri incelediğinde görülmüştü ki, Feshane feslerindeki sekiz dirhemlik püskülü gayet düşük bir meblağa elden çıkarıp bütün halinde yeni püskül satın alıyorlardı. “*Fransa'dan gelen fesin a'yun-ı nâsda itibardan sukât ile revacına külliyen halel gelmek niyet-i hayriyesiyile*” 60 ve 55 kuruşluk *kebir* feslerin sekiz dirhemlik püskülüne dört dirhem daha ilave edilerek on iki dirhemlik; 40 kuruşluk *kebir* çocuk feslerinin yedi dirhemlik püskülüne ise üç dirhem ilave edilerek on dirhemlik püsküller hazırlanmıştı. Kullanılan ipek son derece ince olacağı için halkın kendi isteğiyle çarşıdan alıp kullandığı 15 dirhemlik püsküllere eşdeğer olacaktı. Böylece halkın beklentisi karşılanacak ve püskül değiştirmek zorunda kalmayacakları için gereksiz zahmet ve masrafa katlanmamış olacaktı. Tarihin her döneminde pahalı olan ipeğin miktarının böyle arttırılmasının doğal olarak Feshane'ye büyük bir maliyeti olacaktı. Bununla beraber politikanın hedefi, halkın Fransız feslerine meyletmesini engelleyerek piyasadaki dengeleri değiştirmek olduğundan uzun vadeli sonuçları düşünülerek bu maliyet katlanabilir görünmüştü. Feshane feslerinin halk nazarındaki kredisi ve satış miktarı gün geçtikçe artacağından, 50-60 bin kuruşluk ilave püskül maliyeti de böylece tahammül edilebilir bir seviyeye çekilmiş olacaktı.

Feshane'ye bağlı pek çok dükkân da tüketicinin hizmetine açılmış, yerli feslerin halk tarafından kolayca erişebilir olması amaçlanmıştı. Feshane'ye bağlı şekilde satış yapacak ilk dükkânın Yeni Camii yakınlarındaki Harirhane bitişiğinde açılmasından sonra, İstanbul'un ticarî merkezi olan Çarşı-ı Kebir'de çeşitli dükkânlar açılmıştı. Bir süre sonra Hakkaklar Çarşısı içinde, Bodrum Hanı karşısında, Uzun Çarşı başında ve Dua Meydanı'nda olmak üzere toplamda dört dükkân daha hizmete girmişti.⁷⁸ Temmuz 1836'da açılan bu dükkânlardan sonra, Kasım 1836'da çarşı dışındaki bir mahal olarak Beşiktaş, Mart 1837'de ise Üsküdar fesci dükkânları listeye dahil edilmişti.⁷⁹ Bir yıl sonraki kayıtlarda ise Abacılar, Kapamacılar, Sultan Bayezid dükkânlarından söz edilmekteydi.⁸⁰ Direkt olarak fabrikaya bağlı bu dükkânların yanı sıra, mevcut fesci esnafı aracılığıyla da

⁷⁷ Güran, a.g.m., s. 240.

⁷⁸ Hakkaklar'daki dükkân 126 kuruş, Bodrum Hanı 105 kuruş, Uzun Çarşı 100 kuruş ve Dua Meydanı 130 kuruş aylık kira ile işletilmişti. BOA, HH.d. 32811, s. 10.

⁷⁹ BOA, HH.d. 32811, s. 4.

⁸⁰ BOA, HH.d. 15183, s. 3.

koordine halinde fes satışı yapılyordu. Avrupa fabrikalarında üretilen feslerin Osmanlı toplumunca tercih edilme sebeplerinden biri olan kredili satış imkânı da bu fesçi esnafı tarafından sağlanmış ve düşük gelirli tüketicilerin Feshane feslerine ulaşması kolaylaştırılmıştı.⁸¹

Bahsedilecek diğer bir politika, büyük ölçekli üretim yapmayı ve üretim sürecini hızlandırmayı sağlayan makineleşme ve inorganik enerjiye geçişe yönelikti. Üretime ilk başlanıldığı süreçte Feshane, insan ve beygir gücüyle çalıştırılan çıkırık, tarak ve dolap gibi basit teçhizatla donatılmıştı. 1841’de Fransa’dan ithal edilen çarhla iplik üretimine geçilerek önemli bir yenilik gerçekleştirildi. 1842’ye kadar hâlâ beygir gücüne dayanan bu çarhlarda bu tarihten itibaren inorganik (buhar) gücüne geçiş başladı. Beygirler fabrika için yeterli gücü sağlamadığından ilk buhar makinesi İngiltere’den getirildi ve fabrikada kullanılan diğer makinelere entegre edildi. Böylece Osmanlı Devleti’nde bir fabrikada buhar makinesi kullanımının öncülerinden biri haline gelen Feshane, özellikle 1845 sonrası dönemde perdaht, şardon, vargel, tarama, eğirme ve örgü makineleri de ithal ederek bir bütün olarak makineleşmeyi başardı.

Sonuç

19. yüzyıl Osmanlı sanayileşmesi rekabetçi bir ortamda şekillenmiştir. Rekabetçiliğin belki de en çok hissedildiği alan olan tekstil sanayii, en zorlu sınamalara maruz kalmıştır. Bu ortamda çok önemli bir sanayileşme girişimi meydana gelmiş ve yünlü dokumada İslimye, Balıkesir ve İzmit; pamuklu dokumada Zeytinburnu ve Bakırköy; ipek sanayii’nde ise Hereke ve Bursa fabrikaları gibi kuruluşlar 19. yüzyılın ilk yarısında hayat bulmuştur. Yine bu dönemde kurulan Feshane, Osmanlı Devleti’nin ithal ikameci sanayileşme girişimi çerçevesinde yünlü tekstil sanayii’nde müstesna bir konuma sahiptir. 18. yüzyılda Nevşehirli İbrahim Paşa döneminde kurulan tekstil imalathaneleriyle benzerlikler taşıyan fakat geliştirilmesi için uluslararası rekabet açısından daha komplike politikalar uygulanan Feshane, imkanlar dahilindeki pek çok araçla korunmaya-geliştirilmeye çalışılmıştır. Avrupa’da kullanılmaya başlanan daha girift makinelerin ithal edilmesi, bununla sınırlı kalmayarak buhar makinesinin ithal edilen makinelere entegrasyonu ile fabrika kapasitesinin ciddi ölçüde artırılması en önemli girişimlerden biri olmuştur. Üretimde kullanılan hammaddelerin sürekli yenilenmesi ve işgücünün teknik bilgisini güncelleme-geliştirme çabaları, fabrikanın kapasitesini ve üretim kalitesini artırmak için uygulanan diğer politikaları göstermektedir. Sadece üretimin kendisini güçlendirmek, tüketim yönünü ihmal etmek anlamına geleceği için tüketicinin Feshane feslerine talebini artırıcı ve ithal feslere olan talebini caydırıcı politikalar

---

⁸¹ Güran, a.g.m., s. 241.

da fabrika yönetiminin ve Osmanlı Devleti'nin dengeli bir politika izlediğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Osmanlılar, mevcut imkânları iyi şekilde değerlendirmiş ve Tunus ve Fransızların fes inhisarını kırmak için Feshane'yi koruyup geliştirici politikalar uygulamışlardır. Fes gibi 19. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı kimliğinin belki de en önemli simgesi haline gelen bir başlığın yerli imkanlarla -ithal ikameci politikalarla- nasıl üretildiği ve üretiminin sürdürüldüğü, Osmanlı sanayisine dair *inhibitat* algısının 19. yüzyılın ilk yarısında dahi sorgulanabilir yapısını gözler önüne sermektedir. İthal malların pazarları istila etmesini engellemek için uygulanan politikalarda kuruluş döneminde başarıya ulaşılmış ve Feshane gibi sağlam temellere oturmuş bir fabrika kurulup geliştirilebilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III) 349/28046

Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D.BŞM.d) 9905

Cevdet Askerîye (C.AS) 155/6863, 288/11918, 658/27676, 1169/52095

Cevdet İktisat (C.İKTS) 7/302, 7/330, 10/488, 20/982, 32/1571, 33/1650, 37/1832

Cevdet Maliye (C.ML) 2/91, 251/10378

Hariciye Nezâreti (HR) 94/4654

Hatt-ı Hümayun (HAT) 317/18671, 319/18748, 324/18921, 324/18926, 326/18985,
455/22475, 489/23976, 490/24032, 669/32620, 1303/50810, 1597/91

Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d) 36, 15183, 32811

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1063-1064 / M. 1652-1653), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019.

Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120-1121 / M. 1709), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019.

İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019.

İstanbul Mahkemesi 154 Numaralı Sicil (H. 1237-1246 / M. 1822- 1831), haz. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019.

Takvim-i Vekâyi, def'a 132, 9 Rebiyülahir 1252 (24 Temmuz 1836)

2. Kitaplar

Ahmed Lûtfî Efendi, *Tarih-i Lûtfî*, C. II-III, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1292 (1875).

BEN MILED, Mika, *Chéchia: le bonnet de feutre méditerranéen*, Editions Carthagoiseries, Kartaca 2010.

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalm ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

ÇELİK, Yüksel, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrav Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

ELDEM, Edhem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, Brill, Leiden 1999.

FAROQHI, Suraiya, *Travel and Artisans in the Ottoman Empire: Employment and Mobility in the Early Modern Era*, I.B. Tauris, London 2014.

- FERCHIOU, Sophie, *Techniques et sociétés: exemple de la fabrication des chéchias en tunisie*, Institut d'Ethnologie, Paris 1971.
- KOÇU, Reşat Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. VIII, Koçu Yayınları, İstanbul 1966.
- KOÇU, Reşat Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Balta Limanı'na Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. IV, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- ROCHE, Julian, *The International Wool Trade*, Woodhead Publishing, Cambridge 1995.

3. Makaleler

- ALAGEYİK, Ömer, "Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, II/16 (1967), s. 9-11.
- BOZKURT, Fatih, "Tereke Defterleri Işığında 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Başkentinde Fes Kullanımı ve Tunuslu Fesçiler", *Osmanlı'da İktisadî Hayat ve Vakaflar*, ed. Kerim İlker Bulunur ve Ömer Faruk Can, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 13-37.
- CLARK, Edward C., "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, V/1 (1974), s. 65-76.
- GÜLER, İbrahim, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Tunus ve Fransız Tüccarlarının Fes Ticaretindeki Rekabet ve Pazar Sorunu", *Tarih Boyunca Türkiye-Tunus İlişkileri*, ed. Levent Kuşoğlu, F. Rezzan Ünalp ve Ahmet Çalışkan, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013.
- GÜRAN, Tefik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 235-258.
- KABADAYI, Mustafa Erdem, "Introduction of Merino Sheep Breeding in the Ottoman Empire: its Success and Failures in Implementation", *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi, Eren Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 153-169.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *Doğumunun Yüzüncü Yılında Mustafa Kemal'e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 519-605.
- MAITTE, Corine, "Adapter les produits, jouer sur les marchés. La fabrication des chéchias, XVIIIe-XIXe siècles", *La laine: produits et marchés (XIIIe-XXe siècle)*, ed. Giovanni Luigi Fontana ve Gérard Gayot, Cleup, Padua 2004, s. 1115-1142.
- MÜLLER-WIENER, Wolfgang, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, ed.

Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 53-120.

ÖZTÜRK, Nazif, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, XXI/21 (1990), s. 23-80.

SARC, Ömer Celal, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1999, s. 423-440.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Asakir-i Mansureye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, XVIII/70 (1954), s. 223-230.

VALENSİ, Lucette, "Islam et capitalisme: production et commerce des chéchias en Tunisie et en France aux XVIIIe et XIXe siècles", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XVI/3 (1969), s. 376-400.

